

НЕРУХОМІ ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ДОБИ ГЕТЬМАНА І.МАЗЕПИ В УКРАЇНІ

Доба гетьмана Івана Мазепи є періодом, насиченим подіями не лише військово-політичного плану, а й великими культурними зрушеннями, які знайшли втілення в пам'ятках історії та культури. І. Мазепа залишився в історії не тільки як державний і політичний діяч, а й як видатний меценат, високоосвічена людина, яка опікувалася культурою, вкладаючи значні кошти у розвиток літератури, освіти, будівництво релігійних споруд тощо. Суперечливість та неоднозначність оцінок, що надавалися гетьманові України ще за його життя, позначилися і на врахуванні його внеску до вітчизняної культурної скарбниці.

За часів Російської імперії, а потім упродовж усієї радянської доби роль гетьмана в розвитку української архітектури або применшувалась і пояснювалась його «підступною хитрістю», або взагалі замовчувалася з огляду на політреалії минувшини; пам'ятки та пам'ятні місця, пов'язані з його діяльністю, не потрапляли до переліків визначних об'єктів або в історичних довідках не зазначалась його причетність до них. Незважаючи на зростання інтересу до постаті І. Мазепи в незалежній Україні, сучасні пам'яткознавчі розвідки приділяють увагу окремим групам об'єктів – здебільшого сакральній архітектурі мазепинської доби.

Наша мета – показати основні нерухомі пам'ятки історії та культури, що залишилися від доби гетьмана І. Мазепи на території України, та окреслити об'єкти, пов'язані з його життям та діяльністю. Це монастирі, церкви, укріплення, фортеці, адміністративні та господарські будівлі, а також пам'ятні місця гетьманської резиденції, військових баталій, таборів тощо.

Ці об'єкти мають значний пізнавальний потенціал, адже дають можливість ознайомитись та певною мірою реконструювати те історико-архітектурне середовище, в якому знаходився І. Мазепа, де визрівали наміри та ухвалювались рішення гетьмана та його оточення, котрі мали вплив на подальший розвиток українського державотворення, що особливо цікаво в контексті студіювання історії повсякдення. Вивчення подальшого становища, долі таких пам'яток дає можливість дослідити різні аспекти тих соціально-політичних процесів та явищ, які відбувалися в Україні впродовж наступних століть.

Виявлення та вивчення історико-культурної спадщини мазепинської доби здійснюється в контексті виконання Постанови Президента України В. Ющенка від 29 листопада 2007 р. щодо підготовки і випуску 28-томного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України». Ці заходи сприя-

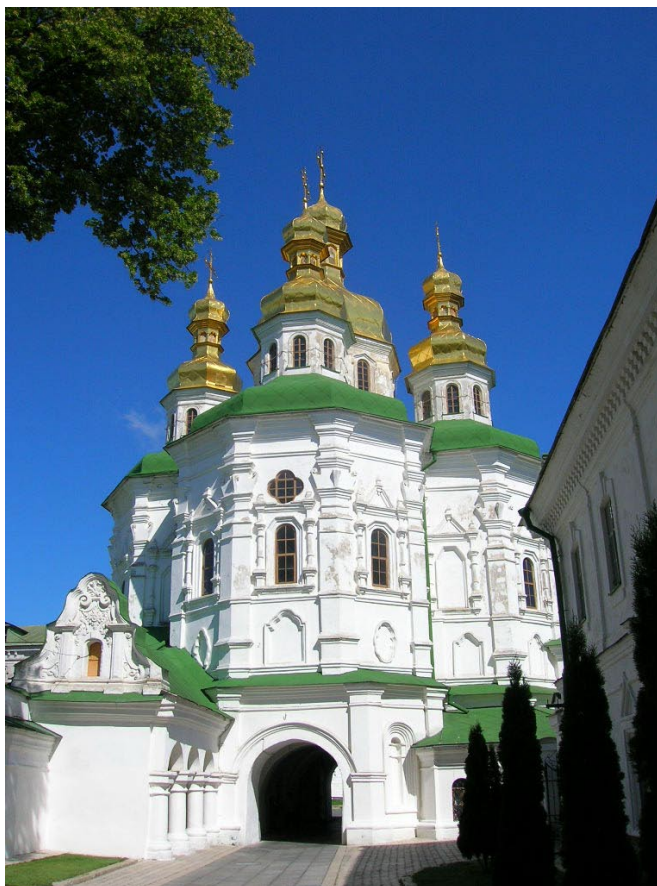
ють не тільки систематизації інформації про наявні в країні пам'ятки, а також включенню цих об'єктів до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, сучасних туристичних та екскурсійних маршрутів та їх відповідному збереженню.

Усі нерухомі об'єкти історико-культурної спадщини, пов'язані з І. Мазепою, згідно з існуючою класифікацією належать до таких видів: пам'ятки архітектури, історії, археології, але переважно – це комплексні об'єкти, котрі мають ознаки одразу різних видів.

Найбільшу групу становлять пам'ятки архітектури, насамперед, сакральної, котрі були зведені чи відреставровані впродовж гетьманування І. Мазепи, а саме протягом 1687–1709 рр. Головним чинником культурного піднесення тогочасної Гетьманщини, на думку дослідника С. Павленка, стала стабілізація суспільно-політичного становища, що дозволило зосередити зусилля не тільки на боротьбі з агресорами та з політичними суперниками, створенні автономного державного утворення, а й на задоволенні духовних потреб тогочасного суспільства¹. Світосприймання козаків принципово ґрунтувалося на засадах православної віри, саме вони боронили зі зброєю в руках свої святині. Духовним центром мислилася столиця Київської Русі – місто Київ, котрий гетьман І. Мазепа та інші представники української еліти мріяли відродити як «другий Єрусалим». Окрім турботи про виконання духовного обов'язку православного християнина та сприяння культурному розквіту Гетьманщини, гетьман, що цілком природно, дбав і про зміцнення власної влади шляхом розбудови давнього політичного центру – Києва, який об'єднував Лівобережжя з Правобережжям.

На той час домінуючими архітектурними комплексами були монастирі. Вони традиційно виконували не тільки сакральну та культурну функції – були центрами освіти, літератури, мистецтва, а й виконували соціальну, політичну, економічну та оборонно-фортифікаційну роль. Реалізація гетьманським урядом програми відродження занепалих храмів і монастирів та побудова нових розпочалась у 1690-х роках. За підрахунками С. Павленка тільки в опублікованих джерелах містяться згадки про 220 церков, зведених упродовж гетьманування І. Мазепи, справжня їх кількість може бути вдвічі-втричі більшою. Безпосередньо гетьман патрунував зведення та реставрацію 43 храмів². Саме з ім'ям гетьмана пов'язаний розвиток так званого козацького, мазепинського бароко. Українське зодчество, перейнявши концептуальні риси барокової архітектури, на їх основі розвинуло фактично власний стиль у будівництві.

У Києві завдяки зусиллям І. Мазепи збудовано Церкву Всіх Святих над Економічною брамою 1696 р., Онуфрійську (Палатну) башту-церкву 1698 р., здійснено реставрацію Успенського собору 1073 р. Києво-Печерської лаври³, Кирилівської церкви середини XII ст., Софійського собору, до якого завдяки допомозі гетьмана були прибудовані Богословський, Богоявленський, Страсний та Воскресенський вівтарі та нові куполи⁴. І. Мазепа значною мірою опікувався Богоявленським монастирем XVII–XIX ст., заснованим Київським братством, до якого ще 1620 року вступив гетьман П. Конашевич-Сагайдачний з усім

*1. Церква Всіх Святих над Економічною брамою Києво-Печерської лаври (1696).
Фото О. Ковалевської.*

своїм військом. Коштом І. Мазепи 1704 року було ґрунтовно реконструйовано корпус Київської академії в цьому монастирі – розібрали другий поверх і на- томість звели ще два нових.

Під час реставраційних заходів, на жаль, часто відбувалося порушення початкових стилістичних особливостей пам'яток архітектури, але без таких робіт визначні споруди могли взагалі не зберегтися до нашого часу.

Особливу увагу гетьман приділив Фролівському монастирю, ігумену якого після 1665 р. стала мати гетьмана – уроджена М. Мокієвська (1617–1707), котра відіграла помітну роль у тогочасному громадському та релігійному житті України. В цьому ж монастирі вона й була похована⁵.

Коштом І. Мазепи зведено також Вознесенський собор 1700 р. у Переяславі-Хмельницькому (Переяславі), 1695 р. закладено Воскресенську трапезну церкву Густинського монастиря на Чернігівщині та завершено розпочате 1682 року гетьманом І. Самойловичем будівництво Спасо-Преображенського собору Мгарського монастиря на Полтавщині і Троїцького собору 1679–1695 рр. у Чернігові⁶ тощо.

З Покровською церквою, збудованою гетьманом у Дігтярівці Новгород-Сіверського району на Чернігівщині, пов'язано чимало народних переказів. Зокрема, місцеві жителі надавали їй значення сигнальної вежі, з якої передавались умовні знаки як до резиденції І. Мазепи в Батурині, так і до його соратників у Стародубі. Зважаючи на досить значні відстані між цими населеними пунктами, це видається нам неможливим. Інша легенда пов'язана з тим, що після переходу на бік шведського короля Карла XII гетьман присягав йому на вірність перед іконою Богородиці у Дігтярівській церкві⁷.

Заслугою І. Мазепи є не тільки безпосереднє виділення коштів на будівництво нових соборів, а й протекціоністська політика щодо монастирів, яким надавалися земельні угіддя та привілеї, що зміцнювали їх економічний потенціал і давали можливість виділяти кошти на реставрацію та розбудову храмів. Це стосується Максаківського Спаського, Миколаївського Красногірського Гадяцького, Корсунського Онуфріївського, Межигірського монастирів та багатьох інших.

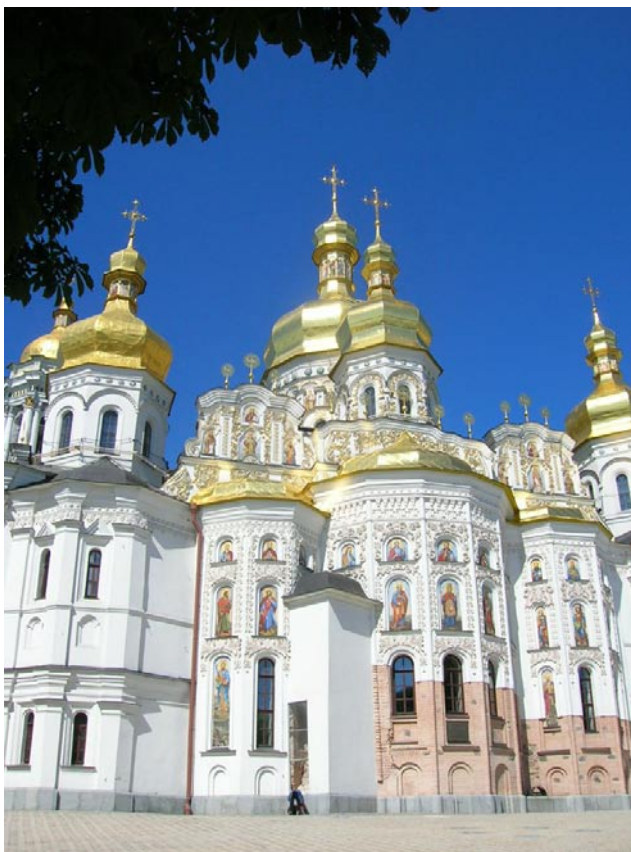
Приклад гетьмана України наслідувало і його оточення – козацька старшина. Впродовж цієї доби розгорнулось активне будівництво нових храмів. Так, коштом стародубського полковника М. Миклашевського зведено Георгіївський собор 1696–1701 рр. та трапезну 1696–1701 рр. Видубецького монастиря у Києві⁸. Генеральний суддя М. Вуяхевич став ктиторм Межигірського монастиря та Михайлівського Золотоверхого собору.

У Полтаві з ініціативи і на кошти полковника М. Пушкаря, І. Іскри, іншої козацької старшини та міщан 1699 року засновано Здвиженський (Хрестовоздвиженський) собор на честь розгрому в цих місцях військ польських магнатів і шляхти. Будівництвом собору також опікувалися гетьмани І. Самойлович, І. Мазепа, полковник В. Кочубей.

На замовлення і коштом полковника Сумського слобідського полку Г. Кондратьєва 1702 року розпочали зводити Воскресенську церкву в Сумах. Будівництво завершено після смерті фундатора його сином Андрієм.

Того ж 1702 р. сподвижник І. Мазепи – генеральний осавул А. Гамалія збудував невелику муровану Харлампіївську церкву у с. Гамаліївці, біля якої розмістився чернечий скит. Після приходу до влади І. Скоропадського ця територія перейшла до нього, і новий гетьман перетворив скит на монастир-фортецю.

1706 року в Білій Церкві І. Мазепа разом зі своїм родичем полковником К. Мокієвським заклали кам'яний Миколаївський (Микільський) храм на місці дерев'яного. Церква задумувалась як велика, але через поразку Петра I у Прутському поході і переведенням Білоцерківського полку на Лівобережжя будівництво собору згорнули. Був зведений і освячений тільки боковий вівтар як маленька приходська церква. Через 100 років, коли вона занепала, відбудовчі роботи здійснювались протоієреєм П. Лебедінцевим, редактором «Киевских епархиальных ведомостей». У 1926 р., під час більшовицької антирелігійної кампанії, Миколаївську церкву закрили, і тільки у 1989 р. її передали віруючим⁹.

2. Успенський собор Києво-Печерської лаври (1073–1089).
Фото О. Ковалевської.

Іншу групу нерухомих об'єктів мазепинської доби складають пам'ятки історії, котрі підрозділяються на такі групи: державного устрою та суспільного життя; соціальних та національно-визвольних рухів; воєнної історії; науки, освіти і культури; виробництва і техніки.

Відбитком державно-адміністративного устрою цього часу стали полкові канцелярії, скарбниці та інші пам'ятки цивільної архітектури. У Чернігові в будинку, що з 1698 р. належав І. Мазепі, а до нього – полковнику Я. Лизогубу, в XVIII ст. розмістилась канцелярія Чернігівського козацького полку. Значимо також, що і в Києві зберігся будинок, який за переказами належав І. Мазепі (сучасна вул. Спаська, 16-б). Нині в цій будівлі міститься Музей гетьманства, систематично здійснюються ремонтні та реставраційні роботи для підтримки пам'ятки у задовільному стані.

За наказом І. Мазепи на початку XVIII ст. у Любечі Ріпкинського району на Чернігівщині збудовано кам'яницю – господарську будівлю для зберігання цінностей та зброї. З 1709 р. вона увійшла до складу маєтку полковника П. Полуботка, від якого і отримала подальшу назву – кам'яниця Полуботка.

Складна доля випала цій будівлі. Після Великої Вітчизняної війни вона використовувалась як цех маслозаводу, в результаті чого внутрішній простір споруди був повністю змінений. Унаслідок неправильної експлуатації пам'ятка почала руйнуватись і на кінець 1970-х рр. ніким не використовувалась та не ремонтувалась. Споруду обстежили представники Чернігівської обласної організації Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, засвідчили її загрозливий стан, але конкретних заходів щодо збереження споруди не змогли добитися¹⁰.

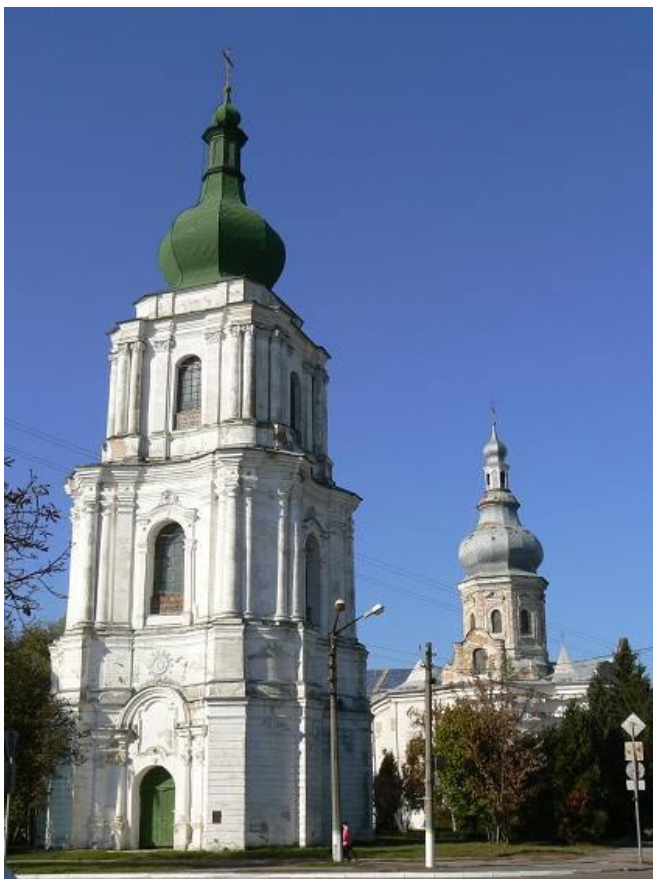
Для привернення широкої громадськості та представників вищих органів державної влади до катастрофічного становища пам'яток 1997 року Товариство заснувало «Червону книгу культурної спадщини», до якої заносить визначні об'єкти, яким загрожує спотворення, руйнування чи повне знищення. До цього сумного переліку потрапила і кам'яниця Полуботка у Любечі¹¹.

Серед споруд мазепинської доби залишилася полкова скарбниця 1708 р. у Прилуках, споруджена на замовлення полковника Г. Галагана в центрі міста, у межах колишньої Прилуцької фортеці. Тоді вона використовувалась як сховище зброї, пороху, скарбу місцевого фортечного гарнізону, а у середині ХХ ст. стала курником у розпорядженні приватної особи, що ледь не призвело до її знищення¹².

Значною мірою І. Мазепа опікувався розвитком освіти, оволодіння якою стало запорукою просування вгору драбиною влади. Пам'яткою освіти та науки є Чернігівський колегіум (кінець ХVІ ст. – 1702 р.), кошти на розбудову якого виділялись гетьманом.

З діяльністю І. Мазепи пов'язані також численні оборонні споруди – замки, фортеці, укріплення. Він здійснював нагляд за будівництвом земляних укріплень цитаделі (Старої Києво-Печерської фортеці) з бастіонами. Лаврські фортифікації розпочали будувати коштом гетьмана, це стало значною військово-інженерною акцією і ознаменувало новий етап у фортифікаційному будівництві Наддніпрянщини¹³. Хоча пам'ятки зводились з оборонною метою, на жаль, їм не вдалося захиститися від діяльності людини ХХІ ст. Незважаючи на те, що указом Президента «Київська фортеця» визнана Національним музеєм, цей комплекс зникає – 2007 року бульдозерами були розриті земляні вали фортеці. Незважаючи на те, що Печерське райуправління МВС за фактом руйнування порушило кримінальну справу, однак повернути саму пам'ятку вже не вдасться ніколи.

Іншим фортифікаційним об'єктом, спорудження якого пов'язано з гетьманом І. Мазепою, а також князем В. Голіциним, є земляна Новобогородицька фортеця 1688–1711 рр. в урочищі Сорок Байраків на правому березі Самари (територія сучасного Дніпропетровська). Будівництво здійснювалося за наказом правительки Московської держави Софії Олексіївни для зміцнення тилової бази російсько-українських військ під час їх боротьби проти Кримського ханства. Разом з цим фортеця мала сприяти посиленню російського контролю над Січчю. 1695 року з ініціативи І. Мазепи тут будувалися кораблі, котрі потім брали участь у бойових діях під Очаковим. Новобогородицька фортеця

3. Дзвінниця та Вознесенський собор у Переяславі-Хмельницьким (1700).
 Фото О. Ковалевської.

проіснувала до 1711 р. – згідно з умовами Прутського миру була зрита (вірогідно не повністю). Вона відбудована 1737 року через спорудженням Української укріпленої лінії фельдмаршалом Мініхом.

Наголосимо на загрозливому стані, в якому нині перебуває ця унікальна пам'ятка національного значення. Незважаючи на протести Дніпропетровського обласного центру охорони історико-культурних цінностей при облдержадміністрації, місцеві жителі продовжують використовувати під городи територію фортеці, вона перетворилася фактично на смітник. Давні вали руйнуються через стихійне розростання кладовища, що розмістилося поряд.

Визначною пам'яткою також є замок Жолкевських у Жовкві (Винники, Нестерів) Львівської області, де під час Північної війни розташовувалась штаб-квартира російської армії, в 1706 р. тут квартирували Петро I та І. Мазепа¹⁴. Тривалий час замок перебував у напівзруйнованому стані, на його території розміщувались суд, середня школа та житлові квартири поряд зі смітниками

в замковому дворі. Нині ситуація змінилась на краще: розроблена комплексна програма реконструкції пам'ятки, здійснюються реставраційні роботи.

Ціла низка об'єктів, пов'язаних з І. Мазепою, дійшла до нас у вигляді пам'яток археології. Хоча, відзначимо, що в багатьох випадках поділ на пам'ятки історії або археології є досить умовним, об'єкти є комплексними пам'ятками.

Відомі численні походи козаків на причорноморські та нижньодніпровські фортеці, під час яких вони звільняли невольників і отримували значну здобич. Козацькі рейди не давали противнику можливості перехопити стратегічну ініціативу і сконцентрувати свої сили в одному напрямку. Найпотужнішим форпостом у пониззі Дніпра була турецька кам'яна фортеця Кизикермен (Казикерман) у м. Бериславі (Кизи-Кермен) Херсонської області. Її вигідне розташування дозволяло туркам контролювати переправи та здійснювати набіги на Лівобережжя. Місто захищалося кам'яним замком та земляними укріпленнями. Та, незважаючи на це, під час Дніпровського походу 1695 року під керівництвом І. Мазепи і боярина Б. Шереметева місто Кизикермен було захоплено і фортецю зруйновано.

Білоцерківський замок відомий за легендами як місце схову скарбів І. Мазепи. Створення замку припадає на середину XVI ст., 1649 року його відбудував польський гетьман С. Чарнецький з урахуванням новітніх на той час фортифікаційних прийомів. Відтоді Білоцерківський замок перетворився на одну з найпотужніших фортець українського порубіжжя¹⁵. Зараз Замкова гора, де розташовувалися фортифікації, – це пам'ятка археології, пошкоджена зведенням будинків XIX–XX ст. та мосту 1956–1958 рр. і перебуває у незадовільному стані¹⁶. Вона потребує рятувальних робіт і ґрунтовних досліджень.

На території України залишився ціла низка пам'ятних місць, пов'язаних з життєдіяльністю гетьмана. Насамперед це місце його народження – с. Мазепинці (Дрозди, Кам'янка) Білоцерківського району близько 1639 р. (за іншими даними – 1629, 1634 рр.), місце козацької ради в с. Коломаку Решетилівського району Полтавської області, де 1687 р. його обрали гетьманом.

Найбільш відомим та увічненим стало місце Полтавської битви, що відбулася 27 червня 1709 р. між військами Петра I та союзним військом І. Мазепи і шведського короля Карла XII. Зазначимо, що з того часу оцінка політичних наслідків та результатів зазнавала істотних змін. В імперські часи битва широко увічнювалась як визначна перемога Петра I. Радянська концепція переможної битви була закріплена за допомогою відповідних рішень та постанов, що мали принципове світоглядно-ідеологічне значення. Місце битви перетворили на заповідник, створений там музей забезпечував здійснення наочної пропаганди.

Питання щодо організації державного історичного заповідника «Поле Полтавської битви» порушувалося перед ЦК КП(б)У наприкінці 1946 р., але через затримку рішення 1948 року цей проект було передано особисто на розгляд Й. Сталіну. В результаті, 13 червня 1949 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову «Про відбудову і збереження історичних пам'яток Полтавської битви», відповідно до якої передбачалося проведення реставрації історико-

4. Воскресенська трапезна церква Густинського монастиря на Чернігівщині (1695).
 Фото О. Ковалевської.

архітектурних і фортифікаційних об'єктів. Незважаючи на це, реалізація проекту здійснювалась зі значними затримками¹⁷.

На полі Полтавської битви представлені різні типи пам'яток: редути, позначені обелісками; укріплені табори; «Братська могила руських воїнів»; пам'ятники російським та шведським воїнам тощо. За результатами обстеження кінця 1940-х рр. з'ясувалось, що більшість із них перебували в незадовільному стані. Це було цілком природно, оскільки, наприклад, під «Братською могилою руських воїнів» у склепі з гранітних плит, де раніше була капличка, в 1935–1937 рр. розміщувався склад нафтопродуктів, а під час Великої Вітчизняної війни – склад іприту. Зрозуміло, що зазначені у доповідній записці деформації стелі та тріщини, через які до склепу потрапляли дощові води, – це тільки найбільш наочні наслідки такого «практичного» використання пам'ятки¹⁸.

Обстеженням було виявлено, що поле битви використовувалося під дослідне господарство місцевого науково-дослідного інституту свинарства:

триповерховий корпус з лабораторіями і квартирами працівників, 5 свинарників на 500 голів худоби та ще біля 40 інших господарських та житлових споруд. У колишньому музеї «Полтавської битви» під час війни фашисти влаштували конюшню та гараж, згодом тут розмістився склад зерна Інституту свинарства. Крім цього, на полі битви розташовувався підземний склад № 510 Міністерства Збройних Сил СРСР, котрий наприкінці 1940-х років оцінювався приблизно у 3 млн. крб. золотом¹⁹.

І через два з половиною століття на полі Полтавської битви продовжувалися «бойові дії» – але вже за право володіння цією територією. Клопотання про перенесення підземного складу в інше місце Міністерство Збройних Сил не задовольнило. Тоді вирішено було просити Раду Міністрів про огороження складу від іншої частини поля битви і заборону його подальшого розширення. На думку Управління пропаганди та агітації ЦК КП(б)У, недоцільно було також переводити інститут свинарства в інше місце²⁰.

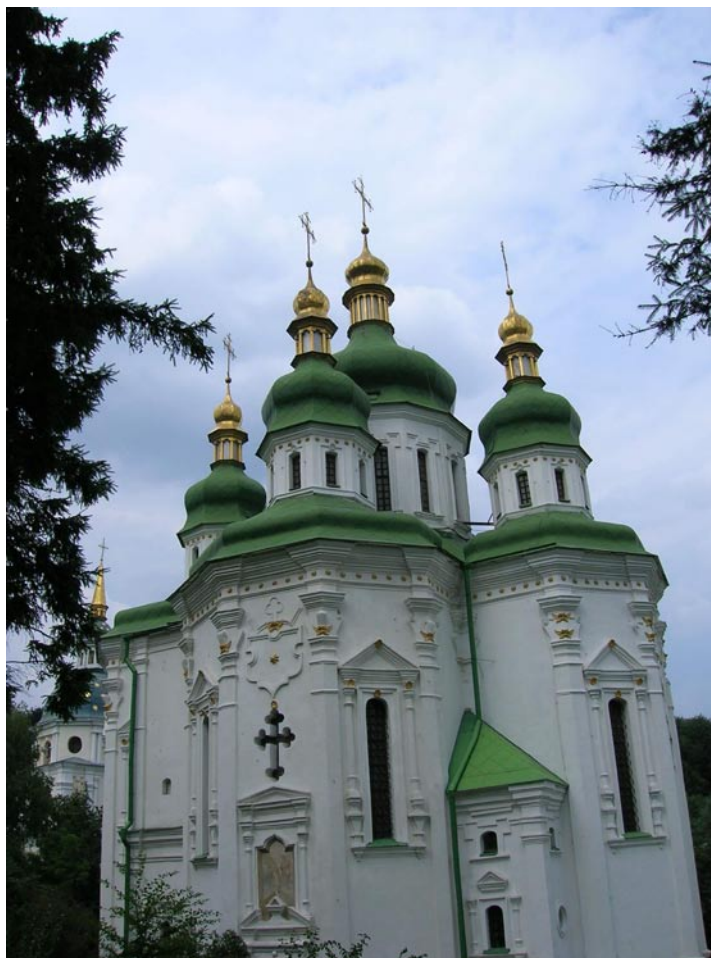
Поле Полтавської битви стало державним історико-культурним заповідником лише 1981 року після появи відповідної постанови ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР. Визначення охоронних зон та їх впорядкування здійснювались занадто повільно, що гальмувало процеси збереження пам'яток. Зокрема, знов постало питання про відселення з території заповідника тваринницької ферми науково-дослідного інституту свинарства, що і було згодом зроблено. Зараз площа території заповідника сягає близько 300 га.

У сучасній українській історіографії Полтавська битва 1709 р. оцінюється як поразка національних сил. Однак, незважаючи на концептуальні зміни, що відбулися в оцінках істориками цієї події, нерухомі пам'ятки продовжують бути важливим джерелом для вивчення воєнної історії.

Тільки виважені оцінки тогочасних подій сприятимуть необхідній охороні цих об'єктів. Кожне покоління по-новому переосмислює історичний шлях попередників, значення їхніх поразок та перемог. І стан пам'яток, що залишились із тих часів, не повинен визначатися лише політичними оцінками (особливо суто позитивними чи негативними), які надаються історичним подіям. Пізнавальна цінність нерухомих об'єктів є можливою тільки за умови їх збереження і безпосередньо залежить від рівня їх схоронності.

Гетьманською столицею при І. Мазепі був Батурич – сучасне смт. Бахмацького району на Чернігівщині. Після переходу гетьмана на бік Карла XII містечко 2 листопада 1708 р. захопили російські війська під командуванням князя О. Меншикова. Не тільки козацька залога, а навіть мирне населення, включаючи жінок та дітей, було знищено, споруди – спалено, місто – вщент зруйновано.

Згідно з наказом Петра I гетьманську резиденцію перенесено до Глухова. Батурич як адміністративний центр Гетьманщини відродився тільки 1750 року – в період гетьманування К. Розумовського. Зараз це державний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця», який створено постановою Кабінету Міністрів України від 14 червня 1993 р. на базі нерухомих пам'яток історії та культури міста. На жаль, ми позбавлені можливості безпосередньо

5. Георгієвський собор Видубицького монастиря у Києві (1696–1701).
Фото О. Ковалевської.

побачити пам'ятки архітектури Батурина, пов'язані з І. Мазепою. Вивчення їх залишків можливо лише археологічним шляхом. Цікавий матеріал надається Чернігово-Сіверською експедицією Інституту археології НАН України та Чернігівського державного педуніверситету імені Т. Г. Шевченка. Так, археологи досліджують територію цитаделі Батурина, де знаходилась резиденція гетьмана з палацом, скарбницею тощо, міські укріплення. Вдалося виявити і дослідити рештки замської резиденції І. Мазепи в урочищі Гончарівка за Батурином. На думку В. Коваленка, О. Моці, Ю. Ситого, роботи по зведенню укріплень на Гончарівці були не завершені²¹. Зараз розкопки відбуваються в рамках державної програми відродження заповідника «Гетьманська столиця». Загалом же знайдений матеріал свідчить про перспективність і доцільність подальших археологічних пошуків.

Здійснюються заходи по відзначенню пам'яті І. Мазепи в Батурині. Так,

1999 року відбулась урочиста церемонія поховання урни із символічним прахом гетьмана поряд із могилою К. Розумовського. З цією метою українська делегація прибула до м. Галац у Румунії, де взяла землю території колишнього монастиря Св. Георгія, де був похований гетьман.

З ім'ям І. Мазепи нерозривно пов'язана Чортомлицька Січ, що загинула у боротьбі за незалежність за його гетьманування. Січ була заснована 1652 року поблизу гирла р. Чортомлик біля сучасного с. Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської області. Крім природних укріплень, були споруджені земляні вали з частоколом із просмолених загострених паль і бійницями в ньому. З боку поля козаків захищала оборонна лінія з трьох редутів і кошів із землею між ними, а з 1709 р. – ще й рів, який під час весняної повені перетворювався на рукав Дніпра, що зробило територію Січі островом.

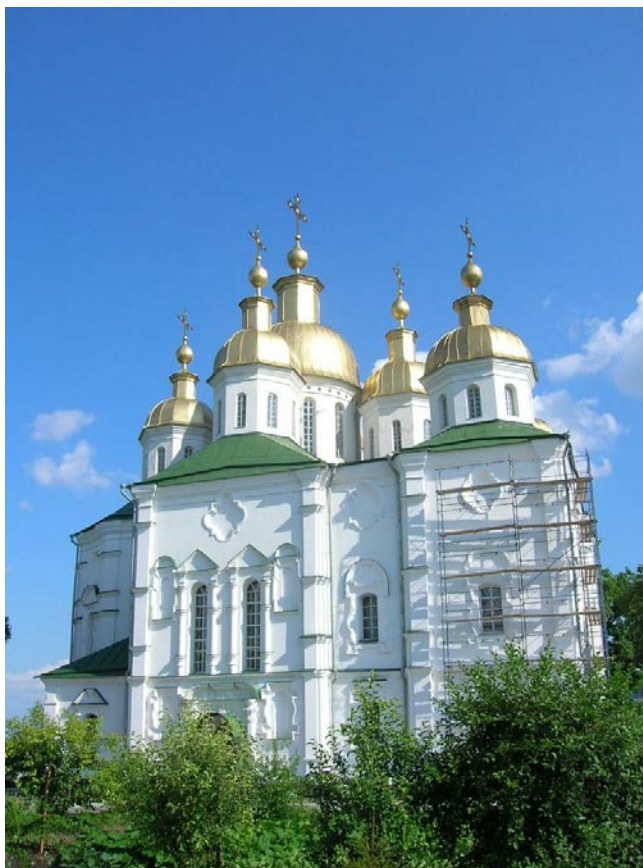
Після приєднання війська І. Мазепи до армії Карла XII позиція Запорозької Січі мала особливе значення, тому що могла вплинути на подальший перебіг подій. Тому і гетьман, і Петро I прагнули за допомогою обіцянок та подарунків вплинути на рішення запорожців. Після значних вагань було вирішено підтримати І. Мазепу, і у березні 1709 р. козаки під керівництвом кошового отамана К. Гордієнка вирушили назустріч гетьману України. Виявлені пам'ятні місця зустрічі І. Мазепи, Карла XII та К. Гордієнка у с. Великі Будища Диканського району на Полтавщині. Тут були вирішені формальні питання стосовно приєднання Січі до антиросійського союзу. Локалізовано також територію їх табору на мисі Руська коса (Семенів ріг) біля с. Лупарево Жовтневого району Миколаївської області²².

Москва відправила на Січ три полки під керівництвом П. Яковлева, щоб або схилити запорожців до співробітництва, або їх знищити. Під час каральної операції російських військ у 1709 р. були спалені містечка, що опинилися на їх шляху до Запоріжжя, – Келеберда, Переволочна, Старий та Новий Кодаки. Жителів, які чинили опір, було страчено.

Пам'ятне місце покарання козаків, що приєдналися до І. Мазепи, за легендою, існує і на Хортиці – на так званій Дурній скелі о. Дубового²³.

Спроби П. Яковлева домовитися з Січчю виявилися марними. Після тривалого приступу її було знищено, на запорожців чекала кривава розправа. Зараз Чортомлицька Січ затоплена водами Каховського водоймища. За результатами розвідок 1990–1991 рр. вона знаходиться на відстані півкілометра від берега на глибині 1–2 м. З огляду на таку незначну відстань, порушувалося питання щодо проведення підводних археологічних робіт.

Загалом слід зазначити, що пам'ятні місця, пов'язані з військовою діяльністю гетьмана, – території дислокації війська, таборів тощо вивчені вкрай недостатньо. Існує значна складність із визначенням їх точного місцезнаходження, ці об'єкти потребують детального виявлення у письмових джерелах, топографічної локалізації, а іноді – археологічних досліджень. Так, бракує відомостей про залишки редутів, споруджених військами Карла XII та І. Мазепи після їх поразки під Полтавою, під захистом яких вони перебралися

6. Хрестовоздвиженський собор. Головний храм Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря (1689–1709).
Фото О. Ковалевської.

на турецьку територію.

Також цікавими об'єктами для дослідження можуть стати рештки цегельні. Широке муроване будівництво, що розгорнулося впродовж мазепиної доби, зумовило заснування нових цегельні та заводів для випалювання вапна. Зазвичай вони стояли поблизу споруд, що зводились, і припиняли своє існування по завершенню робіт. Так, наприклад, відоме місце розташування однієї з таких цегельні у Дегтярівці на Чернігівщині, де споруджувалась Покровська церква²⁴. Стаціонарні цегельні функціонували тільки у великих містах, де здійснювалося постійне муроване будівництво, – Києві, Чернігові, Ніжині, Глухові. Вивчення цих об'єктів могло б надати додаткові матеріали з різних галузей знань.

Подальшого обстеження вимагає також ймовірне місце поховання Мотрі Кочубей – останнього кохання гетьмана І. Мазепи – поблизу Вознесенської церкви в Полтаві²⁵.

Слід наголосити, що значною проблемою для вивчення та збереження

пам'яток є сучасний будівельний бум. Відбувається практично безкарне порушення пам'яткоохоронного законодавства, самозахоплення та забудова земельних ділянок, що є пам'ятними місцями.

Постать І. Мазепи залишається ще недостатньо увічненою в монументальних об'єктах. Перший в Українській державі пам'ятник гетьману було встановлено в 1994 р. з нагоди чергової річниці від дня його народження на батьківщині – у с. Мазепинці Білоцерківського району Київської області. Ініціатором виступили Міжнародний освітянський фонд імені Ярослава Мудрого та Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. На постаменті розміщені слова, взяті із «Думи», написаної гетьманом, «А за віру хоч умріте і вольностей бороніте».

2007 року Президент України В. Ющенко видав указ, спрямований на відзначення та увічнення 300-ліття воєнно-політичного виступу І. Мазепи та укладання українсько-шведського союзу під час Північної війни. Згідно з цим указом передбачається відзначення пам'яті гетьмана на різних рівнях: від встановлення пам'яток до створення тематичних кінофільмів. Так, розробляється проект встановлення монументів І. Мазепі в Києві та Полтаві. Опрацьовується питання щодо встановлення пам'ятника українському гетьманові у Швеції, а шведського короля Карла XII – в Україні. Пам'ятний знак загиблим у 1709 р. козакам Запорозької Січі має бути споруджений у Нікопольському районі Дніпропетровщини²⁶.

Також створено проект побудови у м. Києві Пантеону гетьманів України та Алеї слави Українського козацтва. Засновано міжнародну премію імені Івана Мазепи, якою за значний внесок у пропаганду історії України нагороджуються політичні та громадські діячі, науковці та митці.

Отже, завдяки меценатській діяльності І. Мазепи його доба стала періодом розквіту українського архітектурного мистецтва. Переважна кількість пам'яток цього періоду – собори, що обумовлено традиційними релігійними переконаннями. Найменш вивченими залишаються пам'ятні місця дислокації військ, таборів, залишки редутив, а відповідно їх виявлення та вивчення належить до актуальних проблем.

Лише об'єктивний та виважений підхід до оцінки подій і персоналій дасть можливість повною мірою використати історико-культурний потенціал пам'яток доби І. Мазепи. Значна кількість об'єктів поставлена на державний облік, але чимало унікальних пам'яток потребують розробки цільових програм дослідження, а також включення до Державного реєстру національного культурного надбання. Існує нагальна необхідність у реальному, а не декларативному захисті таких об'єктів, як, зокрема, Новобогородицька фортеця у Дніпропетровську. На нашу думку, доказовішим за всі аргументи в довготривалих суперечках з приводу ролі та місця І. Мазепи у вітчизняній історії є сам факт існування численної історико-культурної спадщини, збудованої протягом його гетьманування.

- ¹ Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – С. 5.
- ² Там само. – С. 7 – 8.
- ³ Звід пам'яток історії та культури України. Т.1, кн.1. – К., 2004. – С. 241.
- ⁴ Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003. – С. 243; Його ж. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – С. 133.
- ⁵ Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С. 303 – 304.
- ⁶ Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. – К., 2005. – С. 16.
- ⁷ Рклицькій С. Мазепина церковь в с. Дегтяровка // Киевская старина. – 1900. – № 6. – С. 133 – 139 (Д.).
- ⁸ Звід пам'яток історії та культури України. Т.1, кн.1. – К., 2004. – С. 241.
- ⁹ Томілович Л. Середнє Поросся в середньовіччі (нотатки до теми) // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. – Вип. 2. – К., 1993. – С. 45.
- ¹⁰ Державний архів Чернігівської області. – Ф.р. – 518. – Оп. 1. – Спр. 302. – Арк. 11.
- ¹¹ «Червоних книг» побільшало, храмів поменшало («Червона книга культурної спадщини») // Голос України. – 1997. – 20 березня. – С. 16.
- ¹² Рильський М., Касіян В., Катонін Є., Довженко Є., Логвин Г., Калениченко Л., Плющ О., Мамолат Є., Попов П. Про охорону і реставрацію пам'яток культури // Радянська культура. – 1956. – 27 травня. – С. 3.
- ¹³ Історія української архітектури / В. Тимофієнко (ред.). – К., 2003. – С. 212.
- ¹⁴ Довідник по історичних місцях Львівщини. – Львів, 1954. – С. 41 – 42.
- ¹⁵ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001. – С. 101 – 102.
- ¹⁶ Томілович Л. Середнє Поросся в середньовіччі (нотатки до теми) // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. – Вип. 2. – К., 1993. – С. 46.
- ¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.р.-2. – Оп. 7. – Спр. 9494. – Арк. 10–11, 23–24; Оп. 8. – Спр. 4508. – Арк. 10, 12; Ф.р.-5116. – Оп. 10. – Спр. 17. – Арк. 54–59.
- ¹⁸ Там само. – Ф.р.-2. – Оп. 7. – Спр. 9494. – Арк. 21–24.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 20–21.
- ²⁰ Там само. – Арк. 21–25.
- ²¹ Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 18. – К., 1999. – С. 7.
- ²² Прокопенко Л. Козачество в Жовтневом районі Корабельного края // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 6. – К., 1997. – С. 29.
- ²³ Державний архів Запорізької області. – Ф. р.-5375, Оп. 1, Спр. 62, Арк. 190–191.
- ²⁴ Рклицькій С. Вказ. праця. – С. 133–139.
- ²⁵ Горбенко С. Могила Мотрони Кочубей // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 6. – К., 1997. – С. 10–15.
- ²⁶ Віктор Ющенко зобов'язав владу належно оцінити діяльність гетьмана Мазепи, козацтва та українсько-шведських стосунків // Гомін України. – 2008. – 27 лютого.